

Een schoonheidsfout in de redactie van dit mooi vormgegeven boek is het ontbreken van dateringen op een aantal plaatsen: niet eenieder weet wanneer Granpré Molière en Verhagen de uitbreiding van de Rotterdamse wijk Vreewijk schetsten, en het kost vaak veel moeite zo'n datering in de tekst op te sporen. Ook de illustraties zijn niet altijd gedateerd, of zelfs maar voorzien van een vermoedelijke datering. Maar dat zijn kleine fouten binnen een groot boek.

Tessel Pollmann

R. N. Voorneman, *Banjoe biroe XI. Een vrouwenkamp op Java* (Kampen: Boekcommissie Banjoe Biroe XI, 1995, 200 blz., f59,-, ISBN 90 9008633 1); H. L. Zwitzer, *Mannen van 10 jaar en ouder. De jongenskampen Bangkong en Kedoengdjati 1944-1945* (Franeker: Van Wijnen, 1995, 429 blz., f49,50, ISBN 90 5194 138 2); H. Maier, D. Minde, H. Poeze ed., *Wisseling van de wacht. Indonesiërs over de Japanse bezetting 1942-1945* (Leiden: KITLV uitgeverij, 1995, 177 blz., f17,50, ISBN 90 6718).

Herinnering en geschiedschrijving hebben een moeizame relatie. Vooral mensen met traumatische ervaringen lijken een generaliserende historische benadering van hun persoonlijk verleden nauwelijks te verdragen, al eisen zij tegelijkertijd (historische) aandacht voor dat verleden. Wanneer gegeven feiten afwijken van de eigen herinnering of wanneer sfeertekeningen de juiste toon missen, wordt de auteur al snel het recht op beschrijving en oordeel ontzegd. Zonder herkenning geen erkenning voor geschiedschrijving van eigen historie. Het bewijst het hoogst persoonlijke, aan het ego gebonden karakter van herinneringen.

Daarom is het genre van een historisch verantwoord gedenkboek, waartoe twee van de drie hier besproken boeken behoren, altijd een spannend experiment. Voldoet het aan de eisen van de vroegere participanten en aan die van de historicus? Hebben die elkaar ontmoet in vragen en aandachtspunten, die voor beiden relevant zijn? Hier gaat het uiteraard alleen om de vraag naar de historische kwaliteit van de boeken.

Al zijn zij van verschillende aard en omvang, deze boeken overeen vrouwen- en twee jongenskampen uit de Tweede Wereldoorlog in Indië zijn historisch zeker geslaagd. Beide zijn geschreven op initiatief van voormalige jongeren uit de betrokken kampen, nu boven de vijftig jaar oud. Vragen van die generatie kampkinderen hebben de afgelopen tien jaar tot een golf van nieuwe herinneringsliteratuur en tot hernieuwd onderzoek geleid. De militair-historicus Zwitzer, zelf ex-kampkind in een ander kamp, beschrijft de jongenskampen Bangkong en Kedoengdjati op Midden-Java. De jonge historicus Richard Voorneman stelde onder begeleiding van een commissie van voormalig geïnterneerden en met hulp van wetenschappelijke adviseurs een overzicht samen van het vrouwen- en kinderkamp Banjoe biroe XI uit dezelfde regio. Dat resulteerde in prachtig uitgegeven werken, met een voor ex-geïnterneerden waarschijnlijk zeer waardevolle hoeveelheid bijlagen waaronder plattegronden, persoonlijke brieven en naamlijsten.

De auteurs bieden een relevante analyse van dagboeken, memoires en archiefmateriaal. Voorneman beschikte daarnaast over een honderdveertig enquêtes. Zijn overzicht van de geschiedenis van het kamp Banjoe biroe is kort en krachtig. Deze verlaten KNIL-kazerne huisvestte aanvankelijk enkele honderden en tenslotte 2400 vrouwen en kinderen. Het boek maakt de lezer nog eens indringend bewust van de grote verschuiving die de overgang van burgerlijk naar militair bestuur in april 1944 voor de kampbewoners heeft betekend. Vanaf dat moment geen eigen meubels, bedden en afgesloten hoekjes meer, maar britsen die steeds meer mensen steeds minder ruimte boden. En vanaf dat moment ook strengere regels: een vaste dagindeling,

verplichte corvees, verbod op zelf koken, op onderwijs, op avondwijdingen of ontspanningsactiviteiten, en steeds minder en slechter voedsel. Voorneman stelt relevante vragen, naar de verhouding van geïnterneerden tot het Europese kampbestuur, tot Japanners en Koreanen, en onderling (de relatie blanken en Indo-Europeanen). Het kamp was een sociale micro-kosmos met een duidelijke bevelstructuur en de overgeërfde koloniale verhoudingen. Toen met een nieuw transport Indo-Europese vrouwen van KNIL-militairen arriveerden, reageerde een dagboekauteur: 'Hoofd aan hoofd met ons op de middenbrits ligt ook een halve kampong' (43).

Voorneman maakt via de keuze van citaten ook duidelijk dat de vrouwenkampen niet geïdealiseerd dienen te worden: de gemeenschapszin was zwak, onderlinge diefstal kwam veelvuldig voor en met name na de Japanse capitulatie bestond er weinig interesse in het volhouden van de voor een gemeenschap noodzakelijke corvees. Desondanks kon het voorkomen dat een twintigtal jonge vrouwen terwille van het algemeen belang zich aanboden om de poepsloot leeg te baggeren of dat er onderlinge solidariteit zichtbaar werd bij de bestraffing van smokkelaarsters. De lakmoesproef voor vrouwelijke solidariteit, de reactie op het ronselen van meisjes voor Japanse bordelen, heeft Banjoe biroe evenwel niet hoeven doorstaan. Uit dit kamp zijn geen meisjes weggehaald. Zwitzer is nog veel explicieter in zijn oordeel. Jongenskampen waren gemeenschappen van op overleving gerichte individuen, alleen bedacht op eigen voordeel. De vaak geïdealiseerde jongensgroepen (*kongsi's*) kwamen slechts voort uit eigenbelang. In zijn boek, in tegenstelling tot het verhaal over Banjoe biroe, ontbreekt elk bewijs van het tegendeel.

Het is voorbeeldige en relevante geschiedschrijving. De microkosmos van twee kampen wordt geplaatst in de context van de grote historische gebeurtenissen: de opkomst van Japan in de negentiende en twintigste eeuw, de oorlogsverklaring van Nederland aan Japan en internering ten tijde van oorlog als internationaal verschijnsel. De auteur neemt daarbij vele malen kort en krachtig stelling tegen gangbare mythen en generalisaties. Bijvoorbeeld: met hun kampen beoogden de Japanners geen vernietiging door (dwang)arbeid; we! zagen zij Europese en Indonesische arbeiders gelijkelijk als machines. Het gerucht van een eindafrekening in Borneo dat in vele kampen in de zomer van 1945 opgeld deed, was niet meer dan dat. Gebrek aan transportmiddelen alleen al maakte de uitvoering tot fictie. Zwitzer rekent ook fel af met 'het ontstellend gebrek aan realiteitszin' (64) van de Nederlandse en Indische regeringen. Dat verleidde deze tot een oorlogsverklaring aan Japan, nog voordat de VS en Groot-Brittannië deze hadden afgegeven; het inspireerde de Indische regering tot een verbod aan Indische ambtenaren tot evacuatie en het bracht gouverneur-generaal Tjarda van Starkenborgh Stachouwer tot de naïeve opvatting dat er op de dag van de capitulatie (8 maart 1942) nog iets te onderhandelen viel. In alle gevallen — zo bewijst de auteur met stukken en argumenten — hadden de Nederlandse beleidsmakers de werkelijke machtspolitieke doeleinden van de VS, Groot-Brittannië en Japan geheel uit het oog verloren.

In tegenstelling tot dr. D. van Velden, wier boek *De Japanse interneringskampen voor burgers tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Franeker, 1977) als het standaardwerk op dit gebied geldt, meent Zwitzer dat vooral pragmatische redenen achter het interneringsbeleid van de Japanners gezocht moeten worden. De voorlopige handhaving van de blanken stoelde niet op overwegingen van humanitaire aard; internering van volbloed Europeanen had uitsluitend de eliminatie van de westerse invloed tot doel en de concentratie van geïnterneerden vanaf 1943 in West- en Midden-Java was vooral gericht op vereenvoudiging van administratie en bewaking.

Ook over de redenen van het apart onderbrengen van jongens van tien jaar en ouder, die vanaf juli 1944 op gang kwam, verschilt Zwitzer met Van Velden en andere auteurs van mening. Niet

puriteinse opvattingen over seksualiteit of zorg om puberale problemen van jongens zelf, maar de Japanse traditie, die vanaf tien jaar voor jongens en meisjes gescheiden opvoedingstrajecten voorschreef lag hieraan volgens hem ten grondslag. Jongens van tien waren al bijna-mannen. De *culture shock* die de Japanse bezetter in Indonesië onderging, deed hem teruggrijpen naar het bekende en vertrouwde. Hoe juist ook om Japans beleid in Japanse termen te verklaren, de verwijzing naar de *culture shock* roept vragen op. Waarom wachtte de Japanse bevelvoering dan bijna twee jaar voordat zij tot deze maatregel overging: indien een *culture shock* plaats vond, dan deed die zich al in 1942 voor. De datum van invoering van de maatregel (voorjaar 1944) wijst niet in die richting maar veeleer op een verharding van het Japanse standpunt ten tijde van dreigende nederlaag. Zoals bij de concentratie van kampbewoners en de daarmee samenhangende transporten ging het om een oplossing van een moeilijk organisatie-probleem (de beheersing van een honderdduizendtal geïnterneerden). Die oplossing werd nu inderdaad gezocht in Japanse culturele patronen, aangescherpt door een militair denken dat die patronen van manlijkheid nog eens extra streng aanzette.

Bangkong, een voormalig internaat en school in Semarang, fungeerde als jongenskamp voor 1000 tot 1200 personen van september 1944 tot januari 1946. Kedoengdjati aan de spoorlijn Semarang-Soerakarta, werd in juni 1945 ingericht als een houthakkerskamp voor honderd jongens om in de behoefte aan brandstof van het kamp te voorzien. Het zou maar enkele maanden (tot 25 augustus 1945) die functie vervullen. Zwitser behandelt in zijn boek dezelfde punten als Voorneman: de soms sadistische Japans/Koreaanse leiding, de gehate en geminachte Nederlandse kampleiding, en vooral het monomane kampleven waarin alles draaide om eten. In de jongensdagboeken had dat onderwerp na twee maanden het heimwee naar moeders en familie volledig verdrongen. Het doofde ook de interesse in (homo)seksualiteit. Het gebrek aan voedsel eiste zijn slachtoffers. Zoals ook uit de dodenlijst van Banjoe biroe duidelijk wordt, kwamen de meeste sterfgevallen in 1945 voor en waren zij vooral onder personen van boven de vijftig jaar te vinden. Op voorbeeldige wijze heeft Zwitser de cijfers geanalyseerd en in grafieken verwerkt. Hij heeft daarmee een indrukwekkend boek geschreven, dat door zijn realiteitsbesef, zijn soberheid en diepgang een tweede Van Velden genoemd kan worden. Zoals de voormalige geïnterneerde Van Velden haar eigen ervaringen in een indrukwekkend proefschrift in 1963 in een historische context plaatste, zo heeft Zwitser dat in 1995 voor het weinig beschreven onderwerp jongenskampen gedaan.

Het is de vraag of er nu nog veel meer studies over kampen nodig zijn. Uiteraard kan men de formule herhalen voor de vele tientallen kampen die er in Nederlands-Indië hebben bestaan. Ex-geïnterneerden zullen daar zeker belangstelling voor hebben; voor hen hebben gedenkboeken een belangrijke functie. Hun waarde voor de wetenschap is evenwel dubieus.

Het lijkt nu tijd voor een andere benadering die nieuwe gezichtspunten kan opleveren: situering van deze kampen in de regio. Japanners wisten de kampen tot geïsoleerde cellen in het landschap te maken; in lijn met de koloniale geschiedschrijving, die altijd al sterk Europa-centrisch was, heeft het onderzoek op dat succes voortgebouwd. Dat isolement dient te worden doorbroken. De kampen maakten deel uit van een grotere context van de Japanse oorlogvoering. Hierin speelde een ver doorgevoerde autarkie voor de regio ten aanzien van de voedselvoorziening een belangrijke rol. Met name onderzoek naar de economische betrekkingen met de Indonesische omgeving via die voedselaanvoer zou — mits de taalvaardigheid (Indonesisch en Japans) van de onderzoeker toereikend is — een nieuwe dimensie aan het historisch onderzoek kunnen toevoegen. Het waren immers de pasarprijzen die bij gelijkblijvend Japans budget de aanvoer van voedsel bepaalden, zoals Voorneman schrijft. Wat hebben die concentraties van mensen in een kamp voor de Indonesische regio betekend? Een dergelijke benadering zou de aandacht voor het leed binnen de kampen uitbreiden tot het leed daarbuiten. Want ook

Indonesiërs vervingen in de jaren 1944 en 1945 in hun menu 'rijst door mais, mais door cassave, en tenslotte cassave door knollen — dat wil zeggen de bladeren ervan', zoals Pramoedyah Ananta Toer in de bundel van Maier, Van Minde en Poeze vermeldt (33).

Deze bundel, eveneens in het herdenkingsjaar 1995 uitgekomen, is geen gedenkboek, wel 'herinneringsliteratuur' en historische bron, voorzien van een korte historische inleiding. Vertaalde fragmenten uit Indonesische literaire teksten en memoires bieden inzicht in de vele gezichten van het Indonesisch oorlogsleed: van de gewone man en vrouw, een kind, van een communistisch leider, van Soekarno en Tan Malaka, van opstandigen in Blitar en van een Moluks verzetsstrijder die voor Nederlands-Indië streed. De 'Japanse tijd' wordt in tegenstelling tot de 'periode van de Nederlandse onderdrukking' in neutrale termen gedefinieerd. Zij trekt nauwelijks belangstelling in Indonesië, overschaduwd als zij is door de revolutie. De bewerkers hebben desondanks in een mooie verzameling de 'geestelijke revolutie' die aan de feitelijke voorafging, in beeld gebracht. Indrukwekkend is het fragment, waarin Tan Malaka de selectering van Indonesische arbeiders, *romusha*, beschrijft evenals een discussie met Soekarno over de onafhankelijkheid. Dat een gemartelde Molukse verzetsstrijder zijn geschiedenis kon na vertellen, lijkt een wonder.

Nederlanders komen in deze bundel niet voor, ze zijn letterlijk uit het zicht verdwenen. Het boek is een waardevol *document humain* over Indonesische ervaringen met dezelfde bezetter die ook over de interneringskampen heerste. Het is de vraag wanneer en hoe een geïntegreerd geschiedverhaal daarover mogelijk is. Een ding is zeker: dat zal meer zijn dan een gedenkboek.

Elsbeth Locher-Scholten

E. Captain, A. van der Schatte Olivier, *Indië, een verre oorlog van dichtbij. Herinneringen van vrouwen in bezet Nederlands-Indië* (Zutphen: Alpha, 1995, 320 blz., f39,50, ISBN 90 5658 009 4).

De verhalen van de dertien vrouwen die in dit boek aan het woord zijn en die elk op eigen wijze vertellen hoe zij de Japanse bezetting hebben doorstaan en hoe zij, ondanks internering, gevangenschap en martelingen, overeind wisten te blijven, bevestigen het beeld van chaos en ontwrichting waarvan alle bevolkingsgroepen in Indië de dupe werden. In hun totaliteit bezitten deze verhalen het vermogen een schok der herkenning op te roepen bij degenen die de Japanse bezetting aan den lijve hebben ondervonden. Maar behalve dat fungeren ze ook als *eye-opener* omdat er gebeurtenissen in worden beschreven waarvan maar weinigen zullen hebben gehoord. Aan de gedwongen prostitutie is de laatste jaren nogal wat aandacht besteed, tot in de Tweede Kamer toe. Wie heeft echter gehoord van Nederlandse vrouwen onder de Japanse bezetting die of ter dood of tot gevangenisstraffen werden veroordeeld wegens verzetsdaden dan wel om andere redenen, soms futiliteiten.

Van de dertien vrouwen, die toen nog jonge meisjes dan wel jonge vrouwen waren, zijn er vijf geïnterneerd geweest van wie er twee tot gevangenisstraffen werden veroordeeld. Drie vrouwen zaten, nadat ze in 1943 waren opgepakt en door de *Kempeitai* waren verhoord en vervolgens door de krijgsraad veroordeeld, tot het einde van de oorlog in de gevangenis; vier vrouwen, onder wie een Chinese maakten de bezetting mee buiten het kamp, terwijl één meisje, Coosje Ayal, als vijftienjarige, met haar pleegouders en de groep van zestig militairen onder leiding van kapitein J. B. H. Willemsz Geeroms, (na diens gevangenneming door de Japanners, onder die van militiesergeant M. C. Kokkelink), vanaf april 1942 tot oktober 1944 door het oerwoud van Nieuw-Guinea trokken.